

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ВИХІДНІ ЗАСАДИ ГЕНДЕРНО-ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Останнім часом проблема забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві набуває все більшої актуальності. Гендерний компонент все активніше включається до складу державно-правової політики й визначає зміст національного законодавства, що сприяє наближенню України до світових стандартів паритетної демократії. Досягнення гендерного балансу в усіх царинах суспільного життя визнається міжнародною спільнотою невід'ємною умовою реалізації основних прав та свобод людини. На забезпечення принципу рівності прав та можливостей жінок і чоловіків спрямовані не лише міжнародні акти, що стосуються захисту прав жінок, а й усі основні міжнародні стандарти прав людини, серед яких значне місце посідає Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН.

Гендерний підхід є відносно новим напрямком державно-пра-

вової політики, що зумовлює недостатню визначеність форм і методів його впровадження в законодавство й соціальну практику. Поняття «гендер» було введено в суспільні науки лише в 70-х роках ХХ ст. Цей термін означає *соціальну конструкцію статі*, розподіл соціальних ролей між статями в суспільстві, який виявляє себе в усіх сферах суспільного життя на локальному, національному й міжнародному рівнях. Спираючись на думку О.Р. Дашковської [5, с. 65], гендер слід розуміти перш за все як соціальну належність до певного виду статі, уявлення кожного індивіда й суспільства в цілому про статеві рольові характеристики й поведінкові особливості.

Спроби здійснення гендерно-правового аналізу різних галузей законодавства України розпочалися наприкінці ХХ ст. Н.Б. Болотіною, О.Р. Дашковською, І.І. Котюком, О.М. Костенком, Т.М. Мельник, О.М. Рудневою та деякими іншими правниками [Див.: 1; 4; 7-

9; 11-13]. В останні роки значно зросла кількість вітчизняних публікацій з різноманітних напрямків гендерних досліджень, проте лише деякі з них приділяють увагу гендерно-правовій експертизі. Серед останніх – роботи, тематика яких спрямована на визначення концептуальних і методологічних засад гендерної експертизи українського законодавства [Див.: 3; 4; 11], інші присвячені гендерному аналізу окремих галузей законодавства України (соціального, трудового, сімейного, кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого тощо) [Див.: 1; 8; 9; 13].

Незважаючи на досить ґрунтовний характер зазначених наукових робіт, їх автори залишили поза увагою проблему розробки єдиної методології гендерно-правової оцінки законодавчих актів, яка спирається на міжнародні стандарти прав людини стосовно дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Крім того, тривалий час гендерно-правова експертиза здійснювалася лише в наукових цілях або з метою лобіювання громадськістю певних законодавчих змін і не була врегульована на нормативно-юридичному рівні. З прийняттям Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. (далі – Закон) [2; 2005. – № 52. –

Ст. 561], ця експертиза набула законодавчого статусу, що зумовлює необхідність критичного аналізу особливостей її нормативної регламентації, оскільки лічені публікації з цього приводу мають лише описовий характер [17].

Мета цієї статті – окреслити основні міжнародні стандарти прав людини, які закладають концептуально-методологічні засади проведення гендерно-правової експертизи чинного законодавства і проектів нормативно-правових актів України. Основне її завдання полягає: (а) в уточненні нормативної бази проведення такої експертизи в Україні; (б) з'ясуванні передбачених на законодавчому рівні методологічних засад гендерного-правового аналізу, а також (в) визначенні міжнародних стандартів у царині забезпечення принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків і їх ролі в процесі гендерно-правової експертизи українського законодавства.

Нормативні підвалини гендерно-правової експертизи були закладені Законом, який набув чинності з 1 січня 2006 р. Він був спрямований на досягнення *гендерної рівності* в українському суспільстві, під якою розуміється «рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяль-

ності суспільства» (ст. 1).

Цей Закон у статтях 1 і 4 визначив, що гендерно-правова експертиза полягає в аналізі чинного законодавства, а також проєктів нормативно-правових актів, результатом якого є надання *висновку* щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Висновок експертизи надсилається до органу, що прийняв цей нормативно-правовий акт, або виступає обов'язковим складником пакета документів, що подаються разом з проєктом такого акта на розгляд відповідного нормотворчого органу.

Докладніше порядок проведення вказаної експертизи мав установити Кабінет Міністрів України. Із цією метою ним було ухвалено Постанову «Про проведення гендерної-правової експертизи» від 12 квітня 2006 р., № 504 [14; 2006. – № 15. – Ст. 1113] зі змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ від 18 липня 2007 р., № 950 [14; 2007. – № 54. – Ст. 2180]. Проте уряд обмежився визначенням органу, уповноваженого здійснювати гендерно-правову експертизу в усіх сферах законодавства, що стосуються прав та свобод людини, яким було визнано Міністерство юстиції України, а також вказівкою на те, що така експертиза проєктів нормативно-правових актів провадиться як *складова части-*

на правової експертизи.

Порядок її проведення конкретизовано Наказом Міністерства юстиції України «Деякі питання проведення гендерно-правової експертизи» від 12 травня 2006 р., № 42/5, яким було затверджено Інструкцію з проведення гендерно-правової експертизи, а також Форму висновку гендерно-правової експертизи акта законодавства [6]. Цим Наказом уперше їй були поставлені завдання, а саме: 1) проведення комплексного дослідження чинного законодавства та проєктів нормативно-правових актів на відповідність *міжнародно-правовим актам з прав людини* стосовно дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; 2) підготовка обґрунтованих *висновків* щодо відповідності чинного законодавства та проєктів нормативно-правових актів принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; 3) запобігання прийняттю нормативно-правових актів, які містять дискримінаційні положення за ознакою статі (п. 1.2. вказаної Інструкції).

Як бачимо, законодавством України закладено нормативний фундамент проведення гендерно-правового аналізу чинного вітчизняного законодавства та проєктів нормативно-правових актів, проте фактично не визначено його вихідних принципів,

методологічних засад. Як виявилося, єдиним критерієм гендерно-правової експертизи, передбаченим законодавством, служить відповідність чинного нормативно-правового акта або його проекту міжнародно-правовим документам з прав людини стосовно забезпечення принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Отже, методологічне підґрунтя такої експертизи становлять *міжнародні стандарти у сфері ліквідації дискримінації за ознакою статі*, які відтворюють вихідні принципи й підходи сучасної гендерної теорії та практики.

Згідно з Додатком до наказу Міністерства юстиції від 12 травня 2006 р., № 42/5 при проведенні гендерно-правової експертизи актів законодавства обов'язково використовуються: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Статут Організації Об'єднаних Націй (1945 р.), Декларація про ліквідацію дискримінації стосовно жінок (1967 р.), Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами (1949 р.), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), Пекінська декларація (1995 р.) та ін. [6].

Навіть стислий огляд наведе-

них міжнародних документів, що становлять ядро міжнародних стандартів прав людини в царині забезпечення принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, далеко виходить за припустимий обсяг цієї публікації. Тому зупинимося на найбільш проблемних, принципових питаннях, яким приділено недостатньо уваги сучасною юриспруденцією. Передусім слід підкреслити, що першим з указаних документів згадується саме Загальна декларація прав людини, яка становить основу Хартії ООН про права людини [10, с. 8-16]. Хоча з формально-юридичних позицій Декларація не є міжнародним договором, отже, має рекомендаційний характер, її норми відносять до звичаєво-правових норм [10, с. 16], що набувають обов'язковості через їх незаперечне визнання всіма цивілізованими країнами.

Одним з основних принципів цього міжнародно-правового документа виступає принцип *рівноправності чоловіків і жінок*. У її Преамбулі зазначено, що народи Організації Об'єднаних Націй підтвердили у своєму Статуті віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості й рівноправність чоловіків і жінок. Згідно зі ст. 2 Декларації кожна людина повинна мати всі права та свободи, проголошені нею, незалежно від

статі та інших можливих підстав дискримінації. Статтею 7 цього міжнародного акта передбачено, що всі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації й підбурювання до неї.

На відміну від Загальної декларації прав людини, згадані в наведеному переліку міжнародних документів Міжнародний пакт про громадянські та політичні права й Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок – це міжнародно-правові договори, обов'язковість яких визнана Україною ще за часів СРСР. На сьогодні ці міжнародні угоди є чинними на території України згідно із Законом України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. [2; 1991. – № 46. – Ст. 617].

Указані міжнародні правові акти входять до складу семи міжнародних договорів ООН з прав людини, які передбачають механізм моніторингу за дотриманням державами-учасницями зобов'язань, узятих на себе в результаті їх ратифікації [Див.: 8, с. 283; 12, с. 7]. Такий контроль здійснюється конвенціональними органами ООН – Комітетом ООН з прав людини й Комітетом ООН з ліквідації дискримінації стосовно жінок. До складу цих органів входять незалежні експерти спеціалістів галузі прав людини, які обираються державами – учасницями зазначених

міжнародних договорів.

Указані конвенціональні органи, юрисдикція яких визнана Україною, з метою реалізації своїх повноважень, ухвалюють низку міжнародних юридичних актів, серед яких: (1) *заклучні коментарі*, які надаються ними за результатами розгляду періодичних доповідей держав-учасниць щодо прогресу в реалізації тих чи інших прав людини, передбачених Міжнародним пактом про громадянські та політичні права й Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; (2) *загальні коментарі або рекомендації* стосовно належного розуміння тих чи інших положень відповідних міжнародних договорів, їх авторитетного тлумачення; (3) *рішення за результатами розгляду індивідуальних скарг* осіб, які вважають, що їх права, передбачені відповідними міжнародними угодами, порушені державами-учасницями [Див.: 12, с. 6-22; 15, 57-84; 16, с. 39-43].

Перелічені міжнародні юридичні акти, які стосуються принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, становлять разом з відповідними приписами міжнародних договорів *міжнародні стандарти у сфері забезпечення гендерної рівності*. Саме ці документи наповнюють конкретним змістом програмні абстрактні положення міжнародних договорів щодо рівноправ-

ності жінок і чоловіків та заборони дискримінації за ознакою статі. Вони обов'язково мають враховуватися при проведенні гендерно-правової експертизи чинного законодавства України та проєктів нормативно-правових актів; в іншому випадку така експертиза буде мати поверховий, формальний характер.

Згідно зі згаданим наказом Міністерства юстиції від 12 травня 2006 р., № 42/5 разом з міжнародними актами щодо прав людини, ухваленими в межах ООН, при проведенні гендерно-правової експертизи актів законодавства обов'язково використовуються *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод*, яка є базовим міжнародним договором Ради Європи із захисту прав особи. Її обов'язковість у межах української правової системи визнана Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р. з наступними змінами [Див.: 2; 1997. – № 40. – Ст. 263; 2006. – № 26. – Ст. 216].

Зміст принципу недискримінації за ознакою статі, закріпленого в ст. 14 Європейської конвенції, розкривається в численних рішеннях Європейського суду з прав людини, які визнані ст. 17 Закону «Про виконання рішень та

застосування практики Європейського суду з прав людини» джерелом права України [2; 2006. – № 30. – Ст. 260]. Це означає, що рішення Європейського суду з питань, що стосуються принципу рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, підлягають обов'язковому використанню при проведенні гендерно-правової експертизи вітчизняних нормативно-правових актів та їх проєктів.

Усі ці міжнародні стандарти щодо прав людини, що містять чимало принципів і засобів забезпечення гендерної рівності, мають враховуватися при здійсненні цієї експертизи. Зупинимось лише на деяких з них, що мають найбільш загальний, методологічний характер.

По-перше, визначаючи дискримінаційність певного припису того чи іншого нормативно-правового акта або його проєкту, слід виходити з того, що міжнародні документи називають 2 види дискримінації – юридичну (*de jure*) і фактичну (*de facto*) [Див.: 8, с.56; 18, с.34]. Дискримінація *de jure* виявляється в наявності прямих дискримінаційних положень у чинному законодавстві; дискримінація *de facto* (дискримінація результату) полягає в тому, що принцип рівності прав та можливостей чоловіків і жінок порушується в результаті правореалізації. Яскравим прикладом дру-

гого виду дискримінації виступає положення ч. 2 ст. 182 Сімейного кодексу України [2; 2002. – № 21-22. – Ст. 135], де зазначається, що мінімальний розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 30 % прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Така норма законодавства з формально-юридичного боку видається гендерно-нейтральною, проте на практиці призводить до кричущої ситуації дискримінації жінки-матері, з якою, як правило, залишається проживати дитина (або діти) після розлучення подружжя. Жінка-мати вимушена самотужки забезпечувати 70 % прожиткового мінімуму на кожну дитину й нести весь тягар по її вихованню й догляду за нею, що суттєво обмежує жінку в можливості будувати власну кар'єру й мати якийсь додатковий зарібок. Отже, впровадження так званого «гендерно-чуйного» підходу в чинне законодавство передбачає схвалення таких законодавчих приписів, які не тільки не містять обмежень чи привілеїв за ознакою статі, а й у результаті своєї реалізації сприяють усуненню правовими засобами *фактичного гендерного дисбалансу*, що склався в тій чи іншій сфері суспільних відносин.

По-друге, дискримінація тягне за собою порушення принципу рівності. Концепція *рівності прав осіб різних статей й рівних*

можливостей їх реалізації, на якій ґрунтується Закон, належить до фундаментальних проблем гендерної теорії та практики. Міжнародні стандарти прав людини розрізняють 3 можливі моделі рівності жінок і чоловіків – *формальну, протекціоністську й субстантивну* [Див.: 8, с. 56-58; 18, с. 35-37].

Відповідно до *формальної* моделі чоловіки й жінки однакові, тому з жінками слід поводитися, як з чоловіками. Згідно з такою позицією на законодавчому рівні має бути формалізована рівність прав кожної особи незалежно від будь-яких дискримінаційних критеріїв, що є достатнім для подолання фактично існуючої в суспільстві нерівності. Такий підхід у гендерній теорії має назву «гендерно-нейтральний».

Протекціоністська модель рівності вимагає, щоб жінки були усунені від участі в деяких сферах діяльності заради їх же власного інтересу, що забезпечується через установаження відповідних заборон на законодавчому рівні. Даний підхід визнає відмінності між жінками й чоловіками, але розцінює їх як слабкість жінок, чим виправдовує їх підлегле становище.

Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» виходить із *субстантивної* моделі рівності, яка базується на визнанні соціаль-

них і біологічних розбіжностей між чоловіками й жінками та їх урахуванні в процесі законодавчого регулювання. У межах цієї позиції підкреслюється важливість створення й забезпечення *рівних можливостей* для жінок і чоловіків щодо реалізації своїх прав.

Показовою щодо цього є проблема заборони використання праці жінок на роботах зі шкідливими й небезпечними умовами виробництва, що пояснюється насамперед необхідністю збереження її репродуктивного здоров'я. Така заборона ілюструє протекціоністську модель рівності. Субстантивна ж модель наголошує на тому, що життя і здоров'я жінки, у тому числі її репродуктивні функції, є не менш значущими, аніж життя і здоров'я чоловіків. Дотримання міжнародних стандартів у сфері гендерної рівності вимагає не накладання заборони жінці працювати на вказаних виробництвах, а ліквідації таких виробництв або максимального зниження їх шкідливого впливу на життя і здоров'я як жінки, так і чоловіка.

Ця модель передбачає, що з метою якнайшвидшої ліквідації наслідків соціальної нерівності на всіх рівнях влади й у всіх сферах суспільного життя можуть застосовуватися *тимчасові спеціальні заходи, тобто так звані позитивні дії*, зокрема, парламентські

квоти, пільгові кредити для жінок-підприємниць, заохочення чоловіків до перебування у відпустці по догляду за дитиною протягом певного часу та ін. Можливість вживання таких заходів передбачена статтями 1, 3, 7, 12, 16, 19 Закону, проте їх впровадження має відбуватися в суворій відповідності з міжнародним досвідом, акумульованим у міжнародних документах. Приміром, природа, характер та умови застосування «позитивних дій» детально визначаються Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок у його Ґрунтовній Загальній рекомендації № 25 до ст. 4 Конвенції [18, с. 39,40], яка, безумовно, має враховуватись при проведенні гендерно-правової експертизи.

Здійснене нами дослідження дозволяє визначити *основні висновки*:

1) концептуально-методологічне підґрунтя гендерно-правового аналізу законодавства України визначають основні міжнародні стандарти прав людини у сфері забезпечення гендерної рівності та закладені в них принципи й засоби ліквідації дискримінації за ознакою статі;

2) міжнародні стандарти в означеній сфері охоплюють не лише міжнародні договори з прав людини, а й ухвалені уповноваженими міжнародними судовими установами й конвенціональними

органами ООН міжнародні юридичні акти (рішення по індивідуальних скаргах, загальні рекомендації, заключні коментарі за результатами розгляду державних доповідей), а також міжнародні документи, що мають з формально-юридичних позицій рекомендаційне значення (декларації, платформи дій тощо), які визнаються цивілізованою міжнародною спільнотою.

Зроблені висновки зумовлюють нагальну потребу в перекладі всіх указаних міжнародних стандартів прав людини на українську мову, оскільки більшість із них доступні на офіційних сайтах ООН лише англійською, іспанською чи французькою мовами [19]. Також вкрай необхідні їх систематизація й визначення закладених у них основних принципів гендерного аналізу на законодавчому рівні, що, у свою чергу, дозволить розробити й нормативно закріпити

методику проведення гендерно-правової експертизи, відповідаючи до світовим вимогам.

У межах цієї статті окреслено лише вихідні нормативні й методологічні засади гендерно-правової експертизи як нового напрямку вдосконалення законодавства України у світлі міжнародних стандартів прав людини. Подальшому впровадженню гендерного компонента в українське законодавство й соціальну практику сприятимуть ґрунтовні дослідження особливостей застосування «позитивних дій» для досягнення гендерної рівності, порівняльне вивчення основних напрямків державної політики у сфері рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, систематизація прецедентів Європейського суду з прав людини щодо ліквідації дискримінації за ознакою статі, аналіз інших актуальних питань гендерної теорії та практики.

Список літератури: 1. *Болотіна Н.Б.* Соціальне законодавство України. Гендерна експертиза. – К.: Логос, 2001. – 82 с. 2. Відомості Верховної Ради України. 3. Гендерна експертиза українського законодавства (концептуальні засади) / Відп. ред. Т.М. Мельник. – К.: Логос, 2001. – 120 с. 4. *Дашковська О.Р.* Гендерна експертиза законодавства: методологічні аспекти // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 4 (47). – С. 219-225. 5. *Дашковська О.Р.* Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності. – Х.: Право, 2005. – 224 с. 6. Деякі питання проведення гендерно-правової експертизи: Наказ М-ва юстиції України від 12.05.2006 р., № 42/5 // www.zakon1.rada.gov.ua. 7. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»: Наук.-практ. коментар / За ред. *О.М. Руднєвої*. – Х.: Схід.-регіон. центр гуманітар.-освіт. ініціатив, 2005. – 160 с. 8. Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок: Наук.-практ. коментар / *О.М. Руднєва, Г.О. Хримова, О.О. Уварова* та ін.. – Х.: Схід.-регіон. центр гуманітар.-освіт. ініціатив, 2005. – 364 с. 9. *Котюк І.І., Костенко О.М.* Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України: гендерна експертиза. – К.: Логос, 2004. – 127 с. 10. Международная защита прав человека: Документы и комментарии / Сост. *М.В. Буроменский*. – Х.: Синтекс, ЛТД, 1998. – 298 с. 11. *Мельник Т.М.* Гендерна експертиза українського

законодавства: сутність, необхідність та методологічні основи. – К.: Логос, 2001. – 46 с. 12. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: позиція держави та погляд громадянського суспільства: 36. документів / Упоряд.: О.М. Руднева, Г.О. Христова. – К.: Істина, 2007. – 240 с. 13. Модельні справи із застосування Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок / Григор'єва Л.І., Руднева О.М., Христова Г.О. та ін.. – К.: Істина, 2006. – 184 с. 14. Офіційний вісник України. 15. Оценка положения женщин. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин: Руководство по отчетности. – Алматы: Акыл Китабы, 2000. – 98 с. 16. Руднева О.М., Христова Г.О. Процедура контролю за виконанням державою зобов'язань згідно з Конвенцією про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок // Вісн. Верхов. Суду України. – 2006. – № 5 (69). – С. 38-43. 17. Тодорова О. Розвиток гендерного законодавства // Уряд. кур'єр. – 2008. – № 10. – С.10. 18. Христова Г.О., Уварова О.О. Законодавче забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: міжнародний досвід та національні особливості. – Х.: Райдер, 2006. – 72 с. 19. www.unhchr.ch; www.un.org.

Надійшла до редакції 06.10.2008 р.

УДК 321.011

О.М. Сіваш, асистентка

*Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

СУВЕРЕНІТЕТ І ПРАВА ЛЮДИНИ: ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ

Теорії суверенітету в науці міжнародного права завжди приділялася велика увага. Її вивченням займалися такі вчені, як Г.І. Тункін, Є.О. Коровін, Я.М. Магазинер, В.С. Шевцов та ін. Серйозне теоретичне дослідження цієї теми здійснено в роботі І.Д. Левіна. Сучасні розробки питань суверенітету зустрічаємо в роботах Б.М. Кліменка, В.О. Карташкіна, С.В. Черніченка та ін. Однак, незважаючи на зазначене, вони залишаються

актуальними й до сьогодні. Суверенітет, як одна з ключових категорій політичної науки й міжнародного права, переживає нині період переосмислення, уточнення свого значення й ролі. Метою даної статті є дослідження взаємодії і співвідношення принципів суверенітету й поваги до прав людини в сучасному міжнародному праві. Її новизна полягає в погляді під іншим кутом зору на ідею суверенітету і її реалізацію в сучасних міжнародних